

УДК 340.12

*Ірина Олександрівна Варакута,
аспірантка відділу теорії держави і права
Інституту держави і права
імені В.М. Корецького НАН України*

ПРАВОВА СВІДОМІСТЬ, ПРАВОВЕ ВИХОВАННЯ ТА ПРАВОВА ОСВІТА: ПАРАДИГМА ВЗАЄМОБУМОВЛЕНOSTІ

Постановка проблеми. Розвинута правосвідомість і правова активність громадян є основою верховенства права в цивілізованому суспільстві, фундаментом правової держави. Виховання правосвідомості громадян – необхідна складова частина профілактики правопорушень, боротьби зі злочинністю та подолання правового нігілізму.

Як відомо, формування «здорової» правосвідомості не відбувається стихійно. Важлива роль в його здійсненні належить правовому вихованню та правовій освіті.

Правове виховання на сучасному етапі не може охоплюватися лише інформаційною або просвітницькою діяльністю. Завдання правового виховання не повинні зводитися до суто практичної мети широкого ознайомлення населення з чинним законодавством, правовою системою та її структурою, принципами та ідеями державної політики. Абсолютно не достатньо знати тільки норми чинного законодавства, потрібно розуміти та вміти їх застосовувати. Звідси завданням і основною метою правового виховання має стати - навчити людину орієнтуватися у правовому просторі, дотримуватися норм чинного законодавства та правомірної поведінки, сформувати у неї повагу до права. Саме тому правовиховна діяльність повинна здійснюватися у теоретичному, інформаційному, практичному, консультаційному та профілактичному напрямках, а також спиратися на новітні дослідження в галузі правознавства, методики і педагогічні технології, авторські моделі правоосвітньої діяльності.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Дана робота спирається на праці таких науковців, як В. Абрамов, Т. Андрусак, О. Дзьобань, Н. Коваленко, Г. Ковальова, О. Коломієць, С. Максимов, Н. Матузов, Н. Оніщенко, О. Скакун, О. Пунько, І. Рябко, В. Тацій, М. Требін, М. Черкас.

Метою статті є дослідження співвідношення та взаємозв'язку таких соціальних феноменів, як правове виховання, правова освіта та правосвідомість. Визначено вплив правовиховної діяльності на процес формування та вдосконалення позитивного рівня правосвідомості та подолання правового нігілізму.

Основні результати дослідження. Аналіз методологічних основ проблеми, що вивчається, засвідчив, що саме правове виховання має транслювати правову свідомість та правову культуру, акумулювати правовий досвід, сприяти подоланню правового нігілізму, вирішенню конфліктів у суспільстві. Науковці та практикуючі правознавці стверджують, що правове виховання є важливим комплексним компонентом механізму правової соціалізації особи, як процесу засвоєння сприйняття і реалізації суб'єктами правових цінностей суспільства, ідей, переживань, почуттів і емоцій людей, а також правових оцінок, норм і моделей поведінки.

Загальновідомо, що мета правового виховання – це формування системи знань, переконань, мотивів, настанов та звичок соціально активної поведінки. Одержані звання допомагають суб'єкту правовідносин сформувати ціннісні орієнтації та правові настанови, які він зможе застосувати у повсякденному житті. Крім того, вони відіграють важливу роль в упорядкуванні діяльності людей, виступають стрижневою основою правової культури та правосвідомості і в остаточному підсумку впливають на формування ставлення громадян до різних суспільних і правових явищ, визначають його поведінку [6, с. 252].

Правова освіта – невід'ємна частина загальної культури громадянина, умова формування правосвідомості. Життя в громадянському суспільстві формує правову свідомість (позитивну чи негативну) незалежно від того, як відбувається (стихійно чи цілеспрямовано в рамках правової освіти) цей процес. Але правова освіта є запорукою того, що право стає регулятором життя індивіда, а не перешкодою на шляху вирішення його особистих завдань. Завданням правової освіти в тому,

щоб досягти такого рівня правосвідомості, коли кожен член суспільства дотримувася б соціальних правил поведінки та правових норм виключно завдяки внутрішній потребі, власним переконанням, а не під страхом примусу [5, с. 36].

Доцільно буде звернути увагу, що правове виховання нерозривно пов'язане і реалізується через правову освіту – безпосереднє отримання знань. Виховання не може здійснюватися без навчання, а навчання певною мірою чинить і виховний ефект. Розрізнення тут можна провести умовно за сферою дії: виховання впливає головним чином на емоційно-вольову, ціннісну, світоглядну сторону свідомості, а навчання – на раціональну, тобто має місце інформаційно-ознайомлююча дія на людину [3, с. 231].

Сьогодні у суспільстві, з одного боку, виникає величезний практичний інтерес до права і правових інститутів, змінюється ставлення до механізму безконфліктної реалізації своїх інтересів у сучасному світі, право набуває конкретної риси і значення для кожного. На рівні масової свідомості це відображається в досить високому престижі юридичних спеціальностей, зростанні потреб в юридичній літературі, загальному зростанні інтересу людей до правових знань, правової інформації. З іншого боку, сучасна соціокультурна ситуація в Україні така, що ці процеси не підкріплені правовою традицією, в масовій свідомості право не є безумовною цінністю. З оновленням законодавства і накопиченням відповідної юридичної практики все очевиднішим стає розрив між новим демократичним законодавством і низьким рівнем правосвідомості населення [7, с. 120].

Наявність саме цього фактора (низький рівень правосвідомості) визначає проблему формування правової свідомості і подолання правового нігілізму одним з пріоритетних напрямів державної політики.

Охарактеризувавши такі процеси, як правове виховання та правова освіта, перейдемо до результатів реалізації даних процесів, де центральне місце посідає правова свідомість.

Насамперед людська свідомість існує у формі думок, усвідомлення, оцінок, сприйняття, уявлення, емоцій тощо, в яких знаходять своє відображення різноманітні явища та їх властивості, а також відношення між ними. Органом, за допомогою якого людиною здійснюється свідоме відображення дійсності, є мозок. Отже, кожна людина має власну думку (сприйняття) про те чи інше існуюче явище у суспільстві, зокрема, про право. Тому сміливо можна стверджувати, що кожна людина має правосвідомість незалежно від того, знає вона про це чи ні. Не існує особистості без правосвідомості, може бути спотворена правосвідомість.

Правосвідомість входить у систему суспільної свідомості і є однією з її форм поряд з політично, моральною, релігійною, естетичною тощо. Виступаючи елементом єдиної системи суспільної свідомості, правосвідомість володіє специфікою, що дозволяє розглядати її як відносно самостійне утворення, яке займає особливе місце і виконує тільки їй властиві функції. Як форма або елемент свідомості правосвідомість відображає правову дійсність у формі юридичних знань та оціночного ставлення до права та практики його застосування.

У вітчизняній літературі правосвідомість визначається як сукупність поглядів, ідей, уявлень, а також почуттів, емоцій, переживань, що виражають відношення людей до чинного або бажаного (допустимого) права і інших правових явищ. Йдеться про те, як люди розуміють і сприймають право, як його усвідомлюють, яким хотіли б бачити право в ідеалі. Звідси термін – «правосвідомість». Кожна людина є носієм певного рівня правосвідомості. Неважливо якого – високого або низького, розвиненого або незрілого, правильного чи викривленого. Головне те, що громадянин має власну думку про право, нехай і не цілком компетентну [5, с. 117].

Розглядаючи структуру правосвідомості, необхідно зазначити, що більшість правознавців виділяють два елементи правосвідомості: правову ідеологію та правову психологію. Поряд з цим інші стверджують, що правова свідомість складається з трьох елементів, а саме правової ідеології, правової психології та правової поведінки.

Правова ідеологія формується в результаті наукового, теоретичного відображення правової дійсності, на основі узагальнення і розвитку найбільш відомих і значущих державно-правових теорій минулого і сучасності, вивчення основних закономірностей становлення, розвитку і функціонування держави і права [2, с. 87]. Правова ідеологія, як правило, не виникає спонтанно, вона виробляється фахівцями і засвоюється населенням у процесі правового виховання, під час одержання юридичної освіти, вивчення нормативно-правових актів та юридичної літератури.

Правова психологія утворює емоційний компонент правосвідомості, утворюється стихійно, на основі емоційного ставлення до правових явищ в суспільстві, яке може бути і позитивним, і не-

гativним. Змістом правової психології є почуття, емоції, переживання, настрої, стереотипи, звички, які виникають у людей у зв'язку з існуванням юридичних норм і практикою їх застосування. В свою чергу поведінковий елемент правосвідомості синтезує в собі раціональні та емоційні моменти. Через нього відбувається реалізація психологічного та ідеологічного елементів. Правова поведінка – це вольова сторона правосвідомості, яка є процесом перетворення норм права у реальну правову поведінку і проявляється у формі дій (вчинків), або у формі бездіяльності.

Значення правосвідомості в правовому житті суспільства розкривається через її функції: пізнавальну, оціночну та регулятивну. Вони повністю охоплюють те значення, яке має правосвідомість для людини: забезпечує пізнання й сприйняття правової реальності, її оцінку і вибір варіанта поведінки відповідно до отриманих знань і сформованих орієнтацій та установок. Так, пізнавальна функція передбачає отримання, накопичення, систематизацію знань про право і практику його реалізації, сприйняття та розуміння того, що собою являє чинне право, осмислення різних правових явищ і процесів усієї правової дійсності. Ця функція є результатом інтелектуальної (розумової) діяльності людини. Після засвоєння та усвідомлення правових знань з метою їх використання в усіх сферах життєдіяльності і задля найбільш повної реалізації прав свобод і законних інтересів особа стає обізнаною у праві. Від рівня правової обізнаності залежить реалізація наступних функцій правосвідомості.

Змістом оціночної функції правосвідомості є оціночне ставлення особи (позитивне або негативне) до різних правових явищ і процесів правового життя на основі власного досвіду та правової практики. Ця функція передбачає, що на основі правових знань, досвіду та емоційного ставлення до різних проявів правової дійсності здійснюються аналіз і оцінювання якості відповідних правових явищ: нормативно-правових актів, власної поведінки, поведінки людей, діяльності органів державної влади тощо. Ціннісні орієнтації стають підґрунтям для формування правової установки, тобто готовності до певної моделі правової поведінки – правомірної чи неправомірної. Приведення сформованої певної правової установки у дію відбувається уже в рамках регулятивної функції правосвідомості, зміст якої полягає в тому, що на підставі правової свідомості відбувається вибір варіанта правової поведінки.

Правова свідомість займає особливу нішу в соціальному житті суспільства, що зумовлено правом та його впливом на суспільні відносини. Правосвідомість є неминучим супутником права. Право і правосвідомість фактично нерозривні, бо не можуть існувати одне без іншого. Право являє собою необхідний матеріал для правосвідомості. Саме правова дійсність, правові норми, відносини і інші факти правової реальності в ідеальній формі складають «матерію» правосвідомості, його головний зміст. Правосвідомість, зі свого боку, виступає суб'єктивним каналом реалізації права і відповідно засобом реалізації функцій права [1, с. 33].

В свою чергу правове виховання (освіта) є необхідним елементом доступу особистості до права, яке формує позитивне відношення до права, здійснює підготовку соціально активного члена суспільства, який добре знає свої права та можливості, вміє відстоювати та захищати їх всіма способами. Зміцнення норм права в свідомості людини в процесі виховання виробляє міцну правову свідомість. В даному випадку виховання, як процес – це засіб, а свідомість, як результат – ціль.

Як соціальне явище право викликає те чи інше ставлення до нього, яке може бути або позитивним (коли розуміється необхідність і цінність права), або негативним (коли право вважається зайвим, непотрібним). Люди тією чи іншою мірою висловлюють своє ставлення до всього, що пов'язано з уявленнями про право, – до законів, правових актів, до діяльності суду та інших органів, до поведінки членів суспільства в царині дії права. Людина завжди має свій погляд на діючі правові явища і на те, які вона хотіла б бачити в майбутньому [8, с. 60].

Вірне, адекватне усвідомлення права має найважливіше значення для життєдіяльності кожної особистості, її поведінки, юридичного світогляду, культури, громадянської позиції. Не підготовлена в правовому відношенні особа – соціально пасивна, замкнута у вузькому світі особистих інтересів [4, с. 117].

Негативне ставлення до права, його дії, його значущості у суспільстві породжує деформації правової свідомості. Деформація правової свідомості – це соціально-правове явище, що характеризується зміною її стану, при якому у носіїв формуються певні ідеї, уявлення, погляди, знання, відчуття і настрої, переживання й емоції, які спотворено відображають юридичну дійсність і виражають негативне ставлення до чинного права, законності та правопорядку [7, с. 254].

У науковій літературі досліджують різні види деформацій свідомості і методи їх подолання. Проте більшість дослідників традиційно зводять деформації правосвідомості до правового нігілізму, під яким вчені розуміють, насамперед, деформований стан правосвідомості особи, суспільства, групи, який характеризується усвідомленим ігноруванням вимог закону, цінності права, зневажливим та негативним ставленням до правових принципів і традицій, а з точки зору причин – в юридичному невігластві, правовій невихованості основної маси населення, тобто в простому незнанні права.

Існування правового нігілізму в Україні і його надзвичайне поширення нині не викликають сумнівів. Деякі вчені виділяють такі причини виникнення правового нігілізму в Україні: першопричиною є те, що Україна – це досить молода держава, яка активно створює свій політичний, соціальний, економічний, правовий курс; неможливість охоплення національним законодавством сучасних правил життя в країні (кожен чинний нормативно-правовий акт не може повністю регулювати сферу, для якої він функціонує); наявність у законодавстві України нестабільності та швидкоплинності нормативно-правових актів (надто часто органи державної влади вносять зміни та доповнення до чинних законів); також не останню роль в цьому питанні зіграло те, що в Україні сьогодні відсутній високий рівень правової культури, правової свідомості та правового виховання; звичайно ж, особливою українською причиною правового нігілізму є надзвичайний рівень корупції та, як результати, абсолютна недовіра громадян до влади [9 с. 237].

Висновки. Зрозуміло, що в цих умовах зростає значення двох взаємопов'язаних складових соціальної дійсності правового виховання (освіти) та правової свідомості. Дія саме цих явищ призводить до відчуття людини своєї захищеності, подолання явищ не тільки правового нігілізму, але й правового песимізму – явища більш деструктивного та небезпечного.

Правове виховання – це сила, здатна сформувати та надати суспільству повноцінну, законслухняну особистість, правові позиції і правові установки якої будуть направлені тільки на правомірну поведінку. Формування позитивної, здорової правосвідомості без правового виховання (освіти) є неможливим, а тому сьогодні є нагальною потреба у ефективній системі правовиховної діяльності, яка б враховувала всі особливості світогляду сучасної людини, останні досягнення науки і сформувала високу правову свідомість і культуру особи.

Список використаних джерел

1. *Абрамов А. И.* Функции правосознания и их роль в реализации функций права. Правоведение. 2006. № 5. С. 23–34.
2. *Андрусак Т. Г.* Теорія держави і права. Львів : Фонд «Право для України», 1997. 197 с.
3. *Максимов С. І.* Правове виховання в сучасних дослідженнях: проблеми й перспективи. Проблеми правового виховання в сучасній Україні («Круглий стіл»): академ. зб. наук. пр. Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого. Харків, 2009. Випуск 103. С. 228–233.
4. *Матузов Н. И., Малько А. В.* Теория государства и права : учебник. Москва : Юрист, 2004. 512 с.
5. *Оніщенко Н. М.* Правова освіченість у контексті рівнів правової освіти. Віче. 2012. № 23. С. 35–37.
6. *Правове виховання в сучасній Україні* : монографія /А. П. Гетьман та ін.; за ред. В.Я. Тація. Харків : Право, 2010. 368 с.
7. *Требін М. П.* Деформація правосвідомості: сутність та форми прояву. Вісник Національного університету «Юридична академія України ім. Ярослава Мудрого». 2016. №2 (29). С. 252–256.
8. *Черкас М. Є.* Деформації правосвідомості як чинники протиправної поведінки особи. Державне будівництво та місцеве самоврядування: зб. наук. пр. Харків : Право, 2012. Вип. 23. С. 58–67.
9. *Шутий С., Бондаренко А.* Причини правового нігілізму та шляхи його подолання в Україні. Підприємництво, господарство і право. 2017. № 2. С. 235–239.

References

1. *Abramov A. I.* Funkcii pravosoznaniya i ih rol' v realizacii funkcij prava. Pravovedenie. 2006. № 5. S. 23–34.
2. *Andrusyak T. G.* Teoriya derzhavi i prava. L'viv : Fond «Pravo dlya Ukraini», 1997. 197 s.
3. *Maksimov S. I.* Pravove vihovannya v suchasniykh doslidzhenniyah: problemi i perspektivi. Problemi pravovogo vihovannya v suchasniy Ukraini («Kruglij stil»): akadem. zb. nauk. pr. Nacional'na yuridichna akademiya Ukraini imeni Yaroslava Mudrogo. Harkiv, 2009. Vipusk 103. S. 228–233.
4. *Matuzov N. I., Mal'ko A. V.* Teoriya gosudarstva i prava : uchebник. Moskva : Yurist", 2004. 512 s.
5. *Onishchenko N. M.* Pravova osvichenist' u konteksti rivniv pravovoї osviti. Viche. 2012. № 23. S.35-37.

6. *Pravove viovannya v suchasnij Ukraïni* : monografiya /A.P. Get'man ta in.; za red. V.Ya. Taciya. Harkiv : Pravo, 2010. 368 s.
7. *Trebin M. P.* Deformaciya pravovidomosti: sutnist' ta formi proyavu. *Visnik Nacional'nogo universitetu «Yuridichna akademiya Ukraïni im. Yaroslava Mudrogo»*. 2016. №2 (29). S. 252–256.
8. *Cherkas M. Ye.* Deformacii pravovidomosti yak chinniki protipravnoi povedinki osobi. *Derzhavne budivnictvo ta misceve samovryaduvannya: zb. nauk. pr.* Harkiv : Pravo, 2012. Vip. 23. S. 58–67.
9. *Shitij S., Bondarenko A.* Prichini pravovogo nigilizmu ta shlyahi jogo podolannya v Ukraïni. *Pidpriemnictvo, gospodarstvo i pravo*. 2017. №2. S. 235–239.

Варакута І. О. Правова свідомість, правове виховання та правова освіта: парадигма взаємобумовленості

У статті досліджується співвідношення та взаємозв'язок таких складових соціальної дійсності, як правове виховання, правова освіта та правова свідомість.

За останні роки опубліковано чимало наукових праць, присвячених проблемам правового виховання та правовій свідомості. Однак, незважаючи на це, юридична наука потребує подальшого ґрунтовного дослідження щодо правової соціалізації людини.

У статті здійснено аналіз питань правової свідомості, правової освіти та правового виховання. Акцентована увага на сутність правової свідомості, надана загальна характеристика структури та функціям правової свідомості.

Зазначено, що кожна людина має правову свідомість незалежно від того, знає вона про це чи ні. Правова свідомість займає особливу нішу в соціальному житті суспільства, що зумовлено правом та його впливом на суспільні відносини. Негативне ставлення до права, його дії, його значущості у суспільстві породжує деформації правової свідомості.

Визначено вплив правовиховної діяльності на процес формування та вдосконалення правової свідомості та подолання правового нігілізму. Встановлено, що правове виховання (освіта) є необхідним елементом доступу особистості до права, яке формує відношення до права, здійснює підготовку соціально активного члена суспільства, який добре знає свої права та можливості, вміє відстоювати та захищати їх всіма способами.

Обґрунтовано, що формування позитивної, здорової правосвідомості без правового виховання (освіти) є неможливими.

Ключові слова: правове виховання, правова освіта, правова свідомість, деформації правової свідомості, правовий нігілізм.

Varakuta I. O. Legal consciousness, legal upbringing and legal education: the paradigm of interdependence

The article examines the relationship and interrelation of such components of social reality as legal upbringing, legal education and legal consciousness.

In recent years, many scientific papers have been published on the problems of legal upbringing and legal consciousness. Nevertheless, legal science needs further thorough research on the legal socialization of man.

The article analyzes the issues of legal consciousness, legal education and legal upbringing. Emphasis is placed on the essence of legal consciousness, a general description of the structure and functions of legal consciousness is provided.

It is stated that everyone has a legal consciousness, regardless of whether they know about it or not. Legal consciousness occupies a special niche in the social life of society, due to law and its impact on social relations. Negative attitude to law, its actions, its significance in society creates a deformation of legal consciousness.

The influence of legal educational activity on the process of both formation and improvement of legal consciousness, as well as on overcoming legal nihilism, is determined. It is established that legal education is a necessary element of personal access to law, which forms the attitude to law, trains a socially active member of society who knows his rights and opportunities, is able to defend and protect them in all ways.

It is substantiated that the formation of a positive, healthy legal consciousness without legal upbringing (education) is impossible.

Keywords: legal upbringing, legal education, legal consciousness, deformation of legal consciousness, legal nihilism.

DOI: 10.33663/2524-017X-2020-11-16